

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКИЙ СЛОВНИК МАШИНОБУДІВНИХ ТЕРМІНІВ

© Оксана Литвин, 2002

У статті відображено основні принципи, що використовувалися під час укладання перекладного російсько-українсько-англійського словника машинобудівних термінів. У словнику здійснено спробу уніфікації та нормалізації термінології машинознавства та загального машинобудування згідно з нормами української мови.

The article is devoted to the basic principles used at compiler the translation Russian-Ukrainian-English dictionary of the machine-building terms. In the dictionary the attempt of unification both normalization of a terminology mechanical science and general mechanical engineering is made according to norms of the Ukrainian language.

Сучасні термінологічні дослідження передбачають узгодження національної й інтернаціональної термінології, вироблення методологічних засад уніфікації українських терміносистем, їх збагачення власними мовними надбаннями й необхідними лексичними запозиченнями, укладанням різного типу словників, удосконаленням чинних національних термінологічних стандартів. На особливу увагу заслуговує українська машинобудівна термінологія (УМБТ) – цілісна терміносистема, яка відображає поняття однієї з визначальних галузей промисловості, що виробляє машини, механізми й апарати для інших галузей виробництва, устаткування військового призначення, предмети широкого вжитку.

Унормування машинобудівної термінології відбувається на двох рівнях: лексичному та словотвірному. Цьому процесові сприяє кодифікація термінів у Державних стандартах України, що розробляються у Науково-дослідному інституті стандартизації і сертифікації, робота Комітету наукової термінології НАНУ, Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології Держстандарту України.

Тривала бездержавність української мови, використання російськомовної наукової літератури, зокрема технічної, лежить в основі тих чинників, що визначають природу сучасної української термінології. Досліджуючи УМБТ, щоб викласти своє бачення на теоретичні та прикладні проблеми цієї термінології, ми уклали короткий словник, у якому зібрали терміни та термінологічні словосполучення, що використовуються в галузі машинобудування.

Становлення УМБТ відбулося у 20-ті роки минулого століття завдяки плідній термінологічній праці технічного відділу Інституту української наукової мови Академії наук. Перші українські словники, що фіксували машинобудівні терміни ("Словник технічної термінології з російським покажчиком" М. і Л.Дарморосів [5], "Російсько-український технічний словник" В. Дубровського [1], "Словник технічної номенклатури" Ф.Лоханька [3]), засвідчили сповідування ідей безперервності, наступності та єдності

термінологічного досвіду українських науковців Галичини та Наддніпрянщини. На прикладі цих словників спостерігаємо цілісний підхід щодо розбудови терміносистеми, що виявлявся у її наближенні до народної мови, прагненні дотримуватися єдиних правописних норм, використанні цілого ряду однакових лексем. Про надання переваги українським термінам, гармонійне поєднання національної і міжнародної термінології свідчить виданий у 1928 р. “Словник технічної термінології: Загальний” І.Шелудька, П.Садовського [4].

У 20-ті роки XIX ст. були закладені наукові засади термінотворення, які актуальні донині: термінологія має бути всеукраїнською; у формуванні терміносистеми необхідно використовувати ресурси української мови і водночас логічно поєднувати національне та міжнародне; терміни повинні відзначатися однозначністю, точністю, стислістю, мотивованістю, уніфікованістю; термінологічна діяльність має бути керованою єдиним лінгвістичним центром. Процес термінотворення у машинобудуванні набув рис свідомої і цілеспрямованої діяльності.

Сучасна УМБТ об'єднує не лише власне машинобудівні терміни, але й номінації, що становлять основу техніки (фізичні, хімічні, математичні), а отже, містить розряди природничо-математичних, загальнотехнічних і спеціальнотехнічних термінів. У складі машинобудівної терміносистеми виразно виділяються тематичні розряди математики, фізики, хімії. Серед загальнотехнічних термінів, безпосередньо пов'язаних з машинобудуванням, розрізняємо такі розряди: опір матеріалів; деталі машин; технічні матеріали; передачі та механізми; організація та управління виробництвом; технічне креслення; точність, вимірювання та взаємозамінюваність; машини та устаткування. Власне машинобудівні терміни поділяємо на такі тематичні розряди: ливарне виробництво, оброблення тиском, зварювання, термооброблення, оброблення різанням, слюсарно-складальні роботи.

Чіткі логіко-семантичні межі терміна, як правило, не повинні вести до появи в ньому полісемії. І все ж формула “один термін – одне значення” не завжди витримується в УМБТ. Багатозначність українських машинобудівних термінів зумовлена розвитком поняття на основі метафоричної (*чашечка, лопатка, рукав*) і метонімічної (*тиск, надійність, стійкість*) номінації загальноживаних слів.

У термінології, де відсоток підсвідомого мінімальний, теоретично синонімія неможлива, але на практиці у виробничому спілкуванні синоніми існують. Явище синонімії властиве всім поняттєвим категоріям УМБТ, відображаючи певним чином історію її розвитку. Терміни-синоніми, що виникли у пізнавальному процесі як диференційні знаки, належать до одного і того ж денотата, тобто виражають одне і те ж поняття чи об'єкт, не характеризують різних властивостей, ознак цього терміна, не вживаються зі стилістичною метою і наближаються до прийнятого в лінгвістиці поняття абсолютних синонімів (дублетів), напр.: *перемінний – циклічний, ущільнення – герметизація, напильник – терпуг*. Існують також терміни-варіанти, які позначають одне поняття, але мають певні видозміни на афіксальному рівні. Значна кількість термінів-дублетів і термінів-варіантів у сучасній УМБТ свідчить про недостатній рівень її впорядкованості.

Формування і розвиток УМБТ у період зростання наукових і міжмовних інтеграційних процесів зумовили залучення значної кількості чужомовних запозичень, що сприяло

усуенню описових конструкцій, розширенню фахової лексики при номінації нових понять, диференціації і деталізації деяких з них.. Чужомовна лексика активно проникає в українську технічну термінологію у другій половині XIX століття. Серед запозичених машинобудівних термінів є давно засвоєні терміни (*машина, плита, пристрій*), терміни, що сприймаються як чужі (*акумулятор, вібрація*), а також кальки (*гвинт* – нім. *Gewinde*, *кран* – нім. *Klappe, цапфа* – нім. *Zapfen*).

Терміносистема машинобудування охоплює всі типи лексико-граматичної структури: однослівні терміни, терміни-словосполучення, терміни-символи. Основним граматичним ядром терміносистеми є повнозначні слова, які утворюють тематичні гнізда. В УМБТ вживаються три-, чотири- і багатокомпонентні термінологічні сполучення, але кількість їх незначна. Тричленні словосполучення виникають внаслідок приєднання до двочленного терміна ще одного компонента, який деталізує поняття, напр.: *система одиниць абсолютна, кут профілю різі, рівняння руху машини*.

Абревіація машинобудівних термінів відзначається малою продуктивністю. Використовуються переважно ініціальні абревіатури, які завжди можна перетворити на терміни-композиції чи на словосполучення: *ЧПК* – числове програмне керування, *ГВС* – гнучка виробнича система, *САІРР* – система автоматичного проектування.

Діахронний розгляд УМБТ підтверджує думку про те, що термінологія є відкритою системою, яка постійно еволюціонує і розширює свій функціональний статус. Системна організація української машинобудівної термінології реалізується на двох рівнях – логічному (наявність ієрархічних семантичних зв'язків між поняттями) і лінгвальному (використання загальнономовних словотвірних моделей). У сучасній УМБТ простежуються тенденції до посилення спеціалізації словотвірних засобів, зростання їх продуктивності у створенні комплексів назв, що мають спільну похідну основу.

У словнику зібрано і систематизовано терміни, а також термінологічні словосполучення, що широко використовуються у галузі машинобудування, уніфіковані та нормалізовані згідно з нормами української мови. Це багатомовний перекладний словник навчального призначення з елементами загальнотехнічної лексики. Наведено також деякі загальнонаукові терміни, тісно пов'язані з машинознавством і загальним машинобудуванням, та так звані притермінологічні вислови, які часто вживаються в технічній літературі з цієї галузі.

Для правильного розуміння значення термінів під час перекладу з російської мови, що продовжує використовуватися у фаховому спілкуванні, необхідним є порівняння у словнику не тільки українського та російського, а й англійського відповідника, який часто є первинним. Очевидно, що у мові-джерелі суть поняття передано найточніше. Англійський переклад дає можливість точніше визначити певні наукові та технічні поняття, що вирізняються багатозначністю, а також прослідкувати виникнення багатьох запозичень, їх будову і розвиток.

Словник складається з двох частин: основна частина – це російсько-українсько-англійський словник, що містить близько 4000 термінів (однослівних номінацій і словосполучень), та українсько-російський (інверсний до першого) словник базових термінів (понад 3,2 тис. термінів). Російсько-українська частина словника добиралася так,

щоб відобразити основну частину термінів, які використовуються фахівцями з машинобудування. Значна увага приділяється технології машинобудівного виробництва. Особливістю основної частини є також те, що більшість термінів – це термінологічні словосполучення. Для зручності користування порядок слів у словосполученні збережений таким, яким він є у технічній літературі.

Словник укладено алфавітно-гніздовим способом; для зручності користувача у реєстр винесені усі повнозначні слова термінологічних словосполучень. Реєстрове слово та відповідник до нього подаються у початковій формі: іменники – в називному відмінку однини (*верстат, муфта*), прикметники та дієприкметники – в називному відмінку чоловічого роду (*опорний, зварювальний*). Реєстрове слово подається разом із залежними словами, які звужують його лексичне значення. У межах гнізд складні терміни розміщені за абеткою. Реєстрові слова російських термінів та їх українські відповідники виділені напівжирним шрифтом. На українських термінах позначено наголос. У словосполученнях змінювана частина відокремлена від основного слова трьома крапками (...). Наприклад:

ведущ-ий	повідн-ий (тягов-ий)	driving
...-ая ветвь ремня	...-а ділянка паса	driving side of belt
...-ее звено	...-а ланка	input link, driving link
...-ий вал	...-ий вал	driving shaft
...-ий диск	...-ий диск	driving disk
...-ий круг	...-ий круг	regulation wheel

Українсько-російська частина словника укладена лише з реєстрових слів основної частини. За абеткою подано українські машинобудівні терміни і зазначено сторінку словника, на якій можна знайти його російський та англійський відповідник. При доборі українських відповідників бралася до уваги поширеність термінів в українських наукових текстах.

Зупинимося на деяких основних принципах, що були використані під час укладання російсько-українсько-англійського словника з машинобудування.

Усі лексеми української частини словника мають акцентологічну характеристику. Варіантність українських віддієслівних іменників пов'язана з видовими (*прошивание – прошиття, прошивання*) або словотвірними ознаками (*вырыв – вирва, виривання*). Оскільки словник заплановано як короткий для відбору мінімальної кількості українських відповідників із синонімічного ряду, а також для найкращої заміни описових підрядних конструкцій одним терміном, у ньому використано поняття “вдалий термін”, яке ще у 1930 р. запропонував Т.Секунда [2].

У словнику підтримано тенденцію до поступового витіснення того термінологічного дублета, що є спільним для української та російської мов (*процент – відсоток*), а також знайдено відповідники до значної кількості абсолютно чужих для української мови слів-термінів, на зразок: *башмак, полоса, юбка, карман* тощо.

Під час укладання словника особлива увага зверталася на переклад українською мовою деяких морфем російських дієприкметників, що мають корінь іншомовного походження та суфікс **-ир-**. Такі дієприкметники здебільшого перекладаються за схемою:

	ований		(ь, й) ований
	уемый		(ь, й) овуваний
перфорир	ующий	перфор	(у, ю) вальний
	ующийся		(ь, й) овний

Для відновлення національної самобутності у словнику використано природні для української мови словотвірні моделі: віддієслівні іменники на **-ння** замість **-ка** (*оброблення* замість *обробка*), відносні прикметники з суфіксом **-ов-** замість **-очн-** (*безпосадовий* замість *безпосадочний*), віддієслівні прикметники на **-льний** замість активних дієприкметників на **-учий (-ючий)** у значенні прикметників (*різальний* замість *різучий*). Отже: *різбовий* (*отвір*), *фольгова* (*стрічка*), *прокладковий* (*матеріал*).

Прикметники та дієприкметники в складі терміносполук на зразок *встряхивающая машина*, *быстродействующий клапан* перекладено українськими конструкціями: *струшувальна машина*, *швидкочинний клапан*. Прикметникові суфікси **-ч(ий)** у термінах УМБТ відповідають російським прикметниковим суфіксам **-ч(ий)**, а не дієприкметниковим **-щ(ий)**, тому: *горючий* (рос.) – *горючий* (укр.), *текущий* (рос.) – *текучий* (укр.), але *ползущий* (рос.) – *що повзе* (укр.), *текущий* (рос.) – *що тече* (укр.).

Для українського технічного мовлення властиве поняттєве розмежування морфологічних росіянізмів на **-ка**, що вживаються у двох випадках: для визначення поняття дії і її наслідку. У цих випадках використовуються два різні терміни, наприклад, російський термін *растяжка* передається як *розтягання* (*розтягнення*, *розтягування*) та як *розтяг*, *сварка* – *зварювання* та *зварка*. Багатозначний російський термін *передача* у значенні “механізм, що передає рух” (англ. *drive*) перекладаємо як *передавач*, у значенні “дія за значенням *передавати*, *пересилати*” (англ. *transmission*) – *передавання*, а у значенні “спосіб, кінематична схема” (англ. *gearing*, *gear train*) – *передача*.

Прізвища іноземних учених, а також терміни, утворені від цих прізвищ, у словнику подані згідно з чинною транслітераційною системою. Наприклад, для фонем “г” і “г’”: *давач Голла* (*Hall*) замість *Холла*, *крива Гаусса* (*Gauss*) замість *Гаусса* тощо.

У перекладному російсько-українсько-англійському словнику машинобудівних термінів здійснено спробу уніфікації та нормалізації термінів згідно з нормами української мови. Насамперед ми орієнтувалися на вимоги, які висуваються до наукового терміна – відповідність його змісту відображуваному поняттю. Такі вимоги сприяють семантичній чистоті терміносистеми, вилучають з неї терміни, що не відповідають сучасному рівневі розвитку науки і виробництва.

1. *Російсько-український технічний словник* / Уклад. В. Дубровський. – Вид. 2-е, змінене та доп. – К., 1926. – 104с. 2. *Секунда Т. Принципи складання української термінології* // Вісн. ІУНМ. – К., 1930. – Вип.2. – С.11–21. 3. *Словник технічної номенклатури. Мануфактурні виробництва: Проект* / Уклад. Ф. Лоханько. – К.: ДВУ, 1928. – 104с. 4. *Словник технічної термінології: Загальний: Проект* / Уклад. І. Шелудько, П. Садовський. – Харків, 1928. – 588с. 5. *Словник технічної термінології з російським покажчиком* / Уклад. М. і Л. Дармороси. – К.: Горно, 1926. – 292с.